

Arofat G'. RIXSIYEVA,

O'qituvchi, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent, O'zbekiston

E-mail: arofat.rixsiyeva@mail.ru, ORCID: 0009-0000-4809-2694

ToshDO'TAU dotsenti,, f.f.d. M.Umurzoqova taqrizi ostida

METAPHORICAL MODELS AND ILLUSTRATIVE SEMANTICS IN PHRASEOLOGISMS WITH THE "KO'NGIL" COMPONENT

Annotation

The article examines the formation of Uzbek phraseological units containing the component *ko'ngil* through metaphorical models and figurative semantics. In phraseological units with the component *ko'ngil*, a person's inner psychological state, emotional attitude, moral evaluation, intuition, intention, and interpersonal relations are represented through such figurative models as inner space, emotional-spiritual capacity, affective orientation, relational distance, psychological wound, somatic-affective rejection, and the cognitive-volitional domain. The study employs descriptive, structural-semantic, componential, cognitive-semantic, and linguocultural methods of analysis.

Keywords: metaphorical model, figurative semantics, figurative scenario, conceptual metaphor, cognitive semantics, Uzbek phraseology, linguocultural code, connotation.

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И ОБРАЗНАЯ СЕМАНТИКА В ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ С КОМПОНЕНТОМ «KO'NGIL»

Аннотация

В статье анализируются особенности формирования фразеологизмов узбекского языка с компонентом *ko'ngil* на основе метафорических моделей и образной семантики. Во фразеологических единицах с компонентом *ko'ngil* внутреннее психическое состояние человека, эмоциональное отношение, нравственная оценка, интуитивное восприятие, намерение и межличностные связи репрезентируются посредством таких образных моделей, как внутреннее пространство, духовно-эмоциональная вместимость, эмоциональная направленность, дистанция отношений, душевная травма, телесно-аффективное неприятие, а также когнитивно-волевая сфера.

Ключевые слова: метафорическая модель, образная семантика, образный сценарий, концептуальная метафора, когнитивная семантика, узбекская фразеология, лингвокультурный код, коннотация.

"KO'NGIL" KOMPLEMENTLI FRAZELOGIZMLARDA METAFORIK MODELLAR VA OBRAZLI SEMANTIKA

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tilidagi "ko'ngil" komplementli frazeologizmlarning metaforik modellar va obrazli semantika asosida shakllanish xususiyatlari tahlil qilinadi. "Ko'ngil" komplementli frazeologik birliklarda insonning ichki ruhiy holati, emotsional munosabati, axloqiy bahosi, sezgisi, niyati va shaxslararo aloqalari ichki makon, ruhiy sig'im, hissiy yo'nalish, munosabat masofasi, ruhiy jarohat, tanaviy-affektiv qabul qilmaslik hamda kognitiv-irodaviy maydon kabi obrazli modellar orqali ifodalanadi. Tadqiqotda tavsifiy, struktur-semantik, komponent, kognitiv-semantik va lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so'zlari: metaforik model, obrazli semantika, obrazli ssenariy, konseptual metafora, kognitiv semantika, o'zbek frazeologiyasi, lingvomadaniy kod, konnotatsiya.

Kirish. O'zbek tilida "ko'ngil" komponenti ishtirokidagi frazeologizmlar ichki kechinma, ruhiy holat, xohish, mayl, munosabat, axloqiy baho, sezgi va shaxslararo aloqalarni ifodalovchi sermahsul frazeologik qatlamni tashkil etadi. Ko'ngli joyiga tushdi, ko'ngli o'miga tushdi, ko'ngli butun, ko'ngli yarimta, ko'ngli o'ksidi, ko'ngli tortdi, ko'ngli chopmadi, ko'ngli bormadi, ko'ngli og'ridi, ko'nglini olmoq, ko'nglini ovlamoq, ko'ngli aynidi, ko'ngli ko'tarmaydi, ko'ngliga tugmoq, ko'ngildan o'tkazmoq kabi birliklarda inson ruhiyati bevosita nomlanmaydi, u obrazli tarzda modellashtiriladi.

Maqolaning asosiy ilmiy muammosi "ko'ngil" komponentli frazeologizmlarda ruhiy holatlarning qanday obrazli mexanizmlar orqali konseptuallashtirilishini aniqlash bilan bog'liq. O'zbek frazeologiyasida bu birliklar ko'pincha semantik guruhlar, baholovchi xususiyatlar yoki struktur modellar asosida tavsiflanadi. Biroq ularning ichki obrazli qurilishi, ya'ni ma'no qanday metaforik ssenariy orqali shakllanishi alohida tahlilni talab qiladi. Masalan, ko'ngli joyiga tushdi birligida ruhiy muvozanat ichki tartibning

tiklanishi orqali, ko'ngli tortdi birligida mayl ichki yo'nalish orqali, ko'ngli aynidi birligida ruhiy rad etish tana reaksiyasi orqali ifodalanadi.

Maqolaning maqsadi "ko'ngil" komponentli frazeologizmlarda metaforik modellar va obrazli semantikaning shakllanish mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Shu maqsadda "ko'ngil" komponentli frazeologizmlarda faol bo'lgan asosiy obrazli modellar ajratiladi, har bir modelning semantik vazifasi ko'rsatiladi, ruhiy holat, munosabat, sezgi va niyatning qaysi lisoniy obrazlar orqali ifodalanishi tahlil qilinadi, obrazlilikning frazeologik ma'no va konnotativ qatlam bilan aloqasi yoritiladi.

Maqolaning ilmiy yangiligi "ko'ngil" komponentli frazeologizmlarni tayyor emotsional birliklar sifatida tavsiflash doirasidan chiqib, ularni ichki tajribani lisoniy jihatdan modellashtiruvchi obrazli-semantik tizim sifatida talqin qilishda ko'rinadi. Bunday yondashuv "ko'ngil" konseptining hissiyot bilan bir qatorda axloqiy baho, ichki qaror, idrok, sezgi va munosabat madaniyatini ham qamrab olishini ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Frazeologik birliklar tilda tayyor holda mavjud bo'ladigan, tarkibiy barqarorlik va semantik yaxlitlikka ega lisoniy birliklar sifatida talqin qilinadi. Sh.Rahmatullayev o'zbek frazeologiyasida frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, variantlanishi, polisemiya, sinonimiya va boshqa tizimiy munosabatlarini izchil yoritgan [1]. A. Mamatov frazeologik birliklarning shakllanishi, me'yoriy maqomi va struktur-semantik xususiyatlarini tadqiq etgan [2]. B.Yo'ldoshev esa frazeologizmlarning funksional-uslubiy imkoniyatlarini ko'rsatib, ularning nutqiy ta'sirchanlik yaratishdagi o'rini asoslagan [3].

Jahon frazeologiyasida Sh. Balli, A.V.Kunin, A.P.Cowie, H.Burger, E.Piirainen, S.Gries kabi tadqiqotchilar frazeologik birliklarning turg'unlik, idiomatiklik, obrazlilik, uslubiy salmoq va madaniy semantika bilan bog'liq jihatlari yoritganlar [4, 5, 6, 12, 13]. V.N.Teliya frazeologizmlarni madaniy ma'no tashuvchi birliklar sifatida talqin qilib, ularda baho, emotsiya, obraz va madaniy kodning o'zaro bog'liqligini asoslaydi [7].

Maqola uchun muhim nazariy tayanchlardan biri konseptual metafora nazariyasidir. J.Lakoff va M.Johnson metaforani badiiy bezak darajasidagi hodisa sifatida emas, inson tafakkurining asosiy konseptual mexanizmlaridan biri sifatida izohlaydi [8]. Ularning qarashlariga ko'ra, inson mavhum tushunchalarni, jumladan ruhiy holat, emotsiya, axloqiy baho va ijtimoiy munosabatlarni tana tajribasi, makon, harakat, obyekt, ta'sir, sig'im kabi aniq tajriba sohalari orqali anglaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali sifatida o'zbek tilidagi "ko'ngil" komponentli frazeologizmlar tanlandi. Materiallar frazeologik lug'atlar, izohli lug'atlar, badiiy matnlar, folklor namunalari va so'zlashuv nutqida faol uchraydigan birliklar asosida tahlil qilindi. Asosiy e'tibor quyidagi birliklarga qaratildi: ko'ngli joyiga tushdi, ko'ngli o'rniga tushdi, ko'ngli bejo, ko'ngli butun, ko'ngli to'q, ko'ngli yarimta, ko'ngli o'ksidi, ko'ngli tortdi, ko'ngli sust ketdi, ko'ngli chopmadi, ko'ngli bo'lmadi, ko'ngli bormadi, ko'ngil bermoq, ko'ngil qo'yimoq, ko'ngil bog'lamoq, ko'ngli og'ridi, ko'ngli olindi, ko'ngil uzoqlashdi, ko'nglini olmoq, ko'nglini ovlamoq, ko'nglini uzmoq, ko'ngli aynidi, ko'ngli ozdi, ko'ngli ko'tarmaydi.

Tahlilda tavsifiy metod frazeologizmlarning umumiy ma'nosini aniqlashga, komponent tahlil har bir birlik tarkibidagi obrazli unurning vazifasini ko'rsatishga, kognitiv-semantik tahlil konseptual modellarni ajratishga, lingvomadaniy yondashuv esa frazeologizmlarning milliy baholash va qadriyat tizimi bilan bog'liq jihatlari ochishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar.

1. Ko'ngilning ichki makon sifatida modellashtirilishi

"Ko'ngil" komponentli frazeologizmlarda ko'ngil kechinmalar joylashadigan, tartibga tushadigan yoki izdan chiqadigan ichki maydon sifatida tasavvur qilinadi. Bu birliklarda ruhiy holat mavhum tarzda bayon etilmaydi, ichki makondagi joylashuv, o'rin, tartib va siljish orqali ifodalanadi.

Ko'ngli joyiga tushdi va ko'ngli o'rniga tushdi birliklari mazkur modelning yorqin namunalari. Bu frazeologizmlarda xotirjamlik ichki unsur o'z joyiga qaytgan ssenariy orqali beriladi. Bezovtalik paytida ko'ngil tabiiy o'rnidan siljigandek tasavvur qilinadi, taskin topgach esa u o'z joyiga qaytadi. "Joy" va "o'rin" komponentlari ruhiy me'yor, ichki tartib va muvozanatni bildiradi.

Ko'ngli bejo birligida shu tartibning buzilishi ifodalanadi. "Bejo" komponenti o'z o'rnida emaslik, noqulay ichki holat, ruhiy notinchlik ma'nolarini yuzaga chiqaradi. Bu

frazeologizm o'z me'yoriy holatidan chekingan ichki markaz sifatida ko'rinadi.

Ichki makon modeli "ko'ngil" frazeologizmlarida ruhiy holatni joylashuv va tartib kategoriyalari orqali ifodalaydi. Bu model o'zbek tilida nozik psixologik o'zgarishlarni bevosita nomlamasdan, obrazli ssenariy orqali yetkazishga xizmat qiladi.

2. Ruhiy sig'im, butunlik va yetishmovchilik modeli

"Ko'ngil" komponentli frazeologizmlarning yana bir muhim guruhi ruhiy sig'im, ichki butunlik va yetishmovchilik tasavvurlariga asoslanadi. Bu modelda ko'ngil yaxlitligi saqlanishi, buzilishi, to'lishi yoki kamlik holatiga tushishi mumkin bo'lgan ichki tizim sifatida talqin qilinadi.

Ko'ngli butun birligida asosiy ma'no ichki yaxlitlik bilan bog'liq. Bu frazeologizm subyektning xotirjamligini, ruhiy jihatdan parokanda holatda emasligini, ichki tayanchga egaligini bildiradi. "Butunlik" predmetga xos jismoniy belgi doirasidan chiqib, ruhiy holatning to'laligi va barqarorligi sifatida ko'chiriladi.

Ko'ngli to'q birligida qanoat, ishonch va xavotirdan xolilik semalari kuchli. Bu frazeologizm o'z me'yoriy holatidan chekingan ichki markaz sifatida tasavvur qilinadi.

Ko'ngli yarimta birligida ichki yetishmovchilik va ruhiy kamlik seziladi. "Yarimta" komponenti ko'ngilning ma'naviy jihatdan to'liq emasligini anglatadi. Bunda subyekt ichki tayanch, mehr, ishonch yoki ruhiy qanoatdan mahrumdek tasavvur qilinadi.

Bu model "ko'ngil"ni his markazi doirasidagina emas, yaxlitligi saqlanishi yoki buzilishi mumkin bo'lgan ruhiy tizim sifatida ko'rsatadi. O'zbek tilida insonning ichki holati ko'pincha butun, to'q, yarimta kabi obrazlar orqali aniqlashtiriladi.

3. Hissiy yo'nalish va ichki moyillik modeli

"Ko'ngil" komponentli frazeologizmlarda ichki maylning yuzaga kelishi, kuchayishi, sustlashishi yoki shakllanmasligi alohida obrazli model asosida beriladi. Bu modelda ko'ngil tashqi obyektga nisbatan yo'naladigan yoki yo'nalmaydigan ichki kuch sifatida tasavvur qilinadi.

Ko'ngli tortdi birligida hissiy mayl tortilish modeli orqali ifodalanadi. Subyekt biror shaxs, ish, narsa yoki vaziyatga ichdan moyil bo'ladi. Bu moyillik xohlash ma'nosidan kengroq bo'lib, subyekt irodasidan oldinroq seziladigan ichki intilish sifatida namoyon bo'ladi. "Tortish" komponenti ruhiy yo'nalishning ichki kuchga ega ekanini bildiradi.

Ko'ngli sust ketdi frazeologizmi izohli lug'atda kuchli ishtiyoq, havas va ichki maylning yuzaga kelishini bildiruvchi birlik sifatida izohlanadi. Mazkur frazeologizm o'z me'yoriy holatidan chekingan ichki markaz sifatida tasavvur qilinadi. Birlikning obrazli semantikasi obyektga nisbatan kuchli ichki tortilish, emotsional qiziqish va ruhiy maylning faollashuvini ifodalaydi.

Mazkur modelda har bir frazeologizm ichki yo'nalishning alohida darajasini bildiradi: ko'ngli tortdi maylning yuzaga kelishini, ko'ngli sust ketdi kuchli ishtiyoq va ichki tortilishning faollashuvini, ko'ngli bormadi esa ichki rozilik shakllanmaganini ifodalaydi.

4. Munosabat masofasi va ruhiy jarohat modeli

"Ko'ngil" komponentli frazeologizmlar shaxslararo munosabatlar tizimidagi nozik psixologik siljishlarni ifodalashda yuqori faollikka ega. Bu guruhdagi birliklarda ko'ngil tashqi kommunikativ ta'sirni qabul qiluvchi sezgir ichki markaz sifatida, munosabat esa yaqinlashish, masofalanish, izdan chiqish yoki qayta muvozanatlashish xususiyatiga ega ruhiy-psixologik aloqa sifatida konseptualashtiriladi.

Ko'ngli og'ridi frazeologizmida subyektiv ranjish holati jismoniy og'riq ssenariysi orqali obrazlantiriladi. Bu birlikda ko'ngil tashqi so'z, muomala, munosabat yoki nojo'ya xatti-harakat ta'sirida salbiy emotsional reaksiya yuzaga keladigan nozik ruhiy markaz sifatida talqin qilinadi. Ruhiy kechinmaning tana sezgisi bilan bog'liq obraz orqali ifodalanishi frazeologizmning emotsional-ekspressiv ta'sirini kuchaytiradi.

Ko'ngliga oldi frazeologizmida shaxslararo munosabatga oid salbiy emotsional reaksiya ifodalanadi. Subyekt muayyan so'z, xatti-harakat yoki vaziyatni o'ziga nisbatan noxush kommunikativ belgi sifatida qabul qiladi. Natijada birlik semantikasida subyektiv ranjish, ichki norozilik, psixologik noxushlanish va munosabatlardan chekinish semalari faollashadi.

5. Fiziologik-ruhiy qabul qilmaslik modeli

Ko'ngil komponentli ayrim frazeologizmlar jismoniy reaksiya bilan ruhiy munosabat tutashgan semantik maydonda shakllanadi. Ko'ngli aynidi, ko'ngli ozdi, ko'ngli ko'tarmaydi kabi birliklarda noxushlik, ichki bezovtalik, qabul qilmaslik va salbiy baho tana sezgisi orqali obrazlantiriladi.

Ko'ngli aynidi frazeologizmi ikki qatlamli semantik tuzilishga ega. Birinchi qatlamda u organizmning ovqat, hid, manzara yoki boshqa tashqi ta'sirni qabul qila olmasligi bilan bog'liq fiziologik behuzurlikni bildiradi. Ikkinchi qatlamda esa psixologik noxushlanish, ichki rad etish, ma'naviy jihatdan qabul qila olmaslik semalari faollashadi.

Ko'ngli ozdi frazeologizmida fiziologik zaiflashuv, darmonsizlanish va behollik semalari ustuvorlik qiladi. Birlik ko'pincha organizmdagi noxush holatni bildiradi, frazeologik ma'noda esa ichki muvozanatning buzilishi, ruhiy-hissiy holatning izdan chiqishi bilan ham bog'lanadi. Bunda ko'ngil inson organizmi va ichki sezgi holatini birlashtiruvchi markaz sifatida namoyon bo'ladi.

Ko'ngli ko'tarmaydi frazeologizmi qabul qilmaslik modelining muhim ko'rinishidir. U ovqat, manzara, gap, xotira yoki muayyan vaziyatni ichki jihatdan qabul qila olmaslikni bildiradi. Mazkur birlikda ko'ngil jismoniy sezgi va ruhiy munosabatning umumiy markazi sifatida voqelanadi. Insonning ichki me'yori, didi, ruhiy holati yoki axloqiy bahosiga mos kelmagan narsa ko'ngil tomonidan rad etiladi.

Bu model ko'ngil konseptining ruhiy holat bilan birga fiziologik sezgi bilan ham uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. O'zbek lisoniy tafakkurida ayrim noxushliklar bevosita mantiqiy baholashdan ko'ra ko'ngilning qabul qilish yoki qabul qilmaslik holati orqali ifodalanadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ko'ngil komponentli frazeologizmlarda metaforik modellar alohida-alohida tasviriy

ADABIYOTLAR

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик. – Тошкент: Фан, 1966. – 264 б.
2. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: филол. фан. д-ри дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 56 б.
3. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: филол. фан. д-ри дис. автореф. – Т., 1993. – 46 б.
4. Bally Ch. *Traité de stylistique française*. Vol. 1-2. – Heidelberg: C. Winter, 1909. – Vol. 1. 360 p.; Vol. 2. 286 p.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учебник для институтов и факультетов иностранных языков. – М: Высшая школа, 1986. – 336 с.
6. Cowie A.P., ed. *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – xiv, 258 p.
7. Телия ВН. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 286 с.
8. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980, 241 p.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
10. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Изд-во Российского университета дружбы народов, 1997. – 331 с.
11. Wierzbicka A. *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. – New York: Oxford University Press, 1997, 317 p.
12. Piirainen E. *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*. – New York: Peter Lang, 2012. – X, 591 p.
13. Burger H. *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 4., neu bearbeitete Auflage. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010. – 239 S.

vosita sifatida emas, yaxlit frazeosemantik tizim tarkibida amal qiladi. Bu tizimda ko'ngil ichki makon, ruhiy sig'im, harakatga moyil markaz, tashqi ta'sirni qabul qiluvchi nozik psixologik nuqta, fiziologik-ruhiy sezgi markazi, fikr va niyat shakllanadigan kognitiv maydon sifatida talqin qilinadi.

Maqolada aniqlangan obrazli modellar bir necha umumiy xususiyat bilan ajralib turadi. Avvalo, ular mavhum ichki kechinmani aniq tajriba shakllari bilan bog'laydi. Ko'ngli joyiga tushdi frazeologizmida xotirjamlik ichki tartibning tiklanishi orqali, ko'ngli tortdi frazeologizmida mayl ichki yo'nalish orqali, ko'ngli aynidi birligida esa noxush munosabat fiziologik reaksiya orqali ifodalanadi.

Ikkinchi jihat bu modellar frazeologizmlar orasidagi nozik semantik farqlarni aniqlash imkonini berishi bilan bog'liq. Ko'ngli og'ridi va ko'ngli qoldi birliklari bir xil ruhiy holatni bildirmaydi. Birinchisida salbiy ruhiy ta'sirning bevosita kechinma sifatidagi kuchi ustuvor bo'lsa, ikkinchisida shu kechinmaning shaxslararo munosabatga ko'rsatgan natijasi markazga chiqadi. Ko'ngli tortdi va ko'ngli chopmadi birliklari ham oddiy xohlash va xohlamaslik qarama-qarshiligi doirasida emas, ichki yo'nalishning yuzaga kelishi yoki shakllanmasligi asosida talqin qilinadi.

Uchinchi jihat obrazli modellashtirishning frazeologizm uslubiy salmog'ini kuchaytirishi bilan belgilanadi. Ko'ngli o'ksidi, ko'nglini ovlamoq, ko'ngli ko'tarmaydi kabi birliklar oddiy izohiy bayondan ko'ra kengroq semantik-pragmatik yuklama tashiydi.

Ko'ngil konsepti o'zbek lisoniy tafakkurida ichki dunyo, hissiyot, axloqiy baho, shaxslararo munosabat va ichki idrokni birlashtiruvchi muhim obrazli-semantik markaz sifatida namoyon bo'ladi. Metaforik modellar ana shu murakkab ichki dunyoni tahlil qilish, tasniflash va lisoniy shaklda talqin etish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. O'zbek tilidagi ko'ngil komponentli frazeologizmlar inson ichki olami, ruhiy-emotsional holati, shaxslararo munosabat va baholovchi munosabatni ifodalovchi muhim frazeologik qatlamni tashkil etadi. Ularning semantik tuzilishida ruhiy kechinma, munosabat, baho va kommunikativ vaziyat o'zaro uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan ko'ngil konsepti o'zbek frazeologik tizimida shaxsning ichki holati, axloqiy-ruhiy qiyofasi va ijtimoiy munosabatini ifodalovchi markaziy semantik tayanchlardan biri sifatida talqin etiladi.

Shunday qilib, ko'ngil komponentli frazeologizmlar o'zbek frazeologiyasida konseptual mazmun, obrazli ifoda va baholovchi semantika uyg'unligida shakllangan muhim lisoniy material hisoblanadi. Ularning tahlili o'zbek tilida ichki kechinma, shaxsiy munosabat va ijtimoiy bahoning frazeologik birliklar orqali qanday voqelanishini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.